

Vodni element v Pahorjevem življenju in njegovi prozi

DOI: 10.4312/SSJLK.62.127-134

Emma Terpin, Gorica; terpinema@gmail.com

Boris Pahor, slovenski tržaški pisatelj, je doživel veliko uspeha na mednarodni ravni, vendar se je vselej rad vračal v rodni Trst. Trst je med drugim opredelil v svojem prvem romanu *Mesto v zalivu*. Prispevek izpostavlja element morja in vode v širšem pomenu, ki v Pahorjevem pripovedništvu pomaga graditi mozaik njegove tržaške identitete. Upošteva tudi nekatera najnovejša dognanja, predstavljena v dveh večavtorskih znanstvenih monografijah v (so)uredništvu Urške Perenič in Igorja Grdine.

Boris Pahor, Trst, slovenska književnost, morje

Boris Pahor, a Slovenian writer from Trieste, achieved great success internationally, but he always loved to return to his native Trieste. He defined Trieste, among other things, in his first novel, *Mesto v zalivu* (The City on the Bay). This article highlights the element of the sea and water in a broader sense, which in Pahor's narratives help build the mosaic of his Trieste identity. It also takes into account some of the latest findings presented in two multiauthor research volumes (co-)edited by Urška Perenič and Igor Grdina.

Boris Pahor, Trieste, Slovenian literature, sea

1 Uvod

Voda velja za najpogostejšo in tudi eno najpomembnejših snovi na Zemlji. Kot eden izmed ključnih elementov je bila prepoznana že za časa starogrških mislecev. Tales iz Mileta je za svojo *arhé*, torej prvotno bit, določil vodo. V kitajski mitologiji pa je bila voda eden izmed petih temeljnih elementov. Na podoben način Boris Pahor (2008a: 68) v avtobiografski knjigi *Moje suhote in njihovi ljudje* prepoznava vodo kot »osnovni vir življenja«. Pravzaprav se voda v Pahorjevem pripovedništvu kaže na dva načina. Najprej v fizičnem smislu, in sicer kot morje v okolici rodnega Trsta, ki je kot tako tudi element pokrajine v več njegovih delih – kjer dobiva tudi metaforične in simbolne razsežnosti (npr. *Mesto v zalivu*, *Grmada v pristanu*, *Moj tržaški naslov*).

Zato ne čudi, da na element oz. motiv morja bodisi posredno bodisi neposredno naletimo tudi v naslovih nekaterih pisateljevih del, denimo *Mesto v zalivu*,¹ *Vila ob jezeru* ali

1 Besede v naslovih del in citatih poudarila E. T.

Dihanje morja. Zbirka črtic oz. novel *Grmada v pristanu* že z besedo pristan nakazuje kraj, kjer se stikata morje in morska trgovina. Tudi naslov Pahorjeve afriške kronike *Nomadi brez oaze* bi lahko povezali z vodo, saj je oaza porasla površina z vodo v puščavi. Ne spreglejmo niti Pahorjeve *Zgodbe o reki, kriпти in dvorljivem golobu* ter zbirke kratke proze *Na sipini*;² pri slednji gre namreč za naravni element, ki nastane zaradi morja in v svojem sobivanju trči ob vodo. Na področju esejistike omenimo brošuro *Odisej ob jamboru* ali pa knjige (zapisov, esejev, polemik) *Ladja brez krmarja*, *Pogled iz jamborovega koša*, *Napoved nove plovbe*, *Ta ocean*, *strašno odprt*, v katerih se prav tako pojavlja vodni element, ki lahko kaže na prostor dogajanja ali dobiva simbolne razsežnosti.

Z elementom vode oz. morja je ne nazadnje povezano tudi ime revije *Zaliv*, ki jo je urejal Boris Pahor in kjer je od 1966 do 1991 zlasti v obliki eseja, polemike in glose branil pravice tako slovenske skupnosti v Italiji kakor se zavzemal za pravice ogroženih jezikov in kultur.

Ob tem voda vselej dobiva tudi poteze skrivnostne entitete, na katero pisatelj navezuje svoja razmišljanja, ki dobivajo filozofsko globino. V že omenjeni avtobiografski knjigi *Moje suhote in njihovi ljudje* Pahor morje opiše kot »skrivnost veselja«, »nadmoč narave«, »mogočn[i] element, ki skriva globoki podvodni svet« (Pahor 2008a: 270).

2 Motivno-tematski svet pripovedi Borisa Pahorja

Boris Pahor, slovenski tržaški pisatelj, si je v literarni zgodovini utrdil položaj zlasti kot pisatelj-pričevalec, saj je v središče svojega pripovedništva postavil tematizacijo grozot fašizma, nacizma in komunizma – ki jim je vsem po vrsti trmasto nasprotoval (npr. Pahor 2011). Vendar pa njegovo pripovedništvo ponuja nekoliko širši nabor tem in odpira številna etična in moralna vprašanja. Poleg neposredne življenjske izkušnje, grozot črnega fašizma na Primorskem, nemških koncentracijskih taborišč, položaja Slovencev in slovenske skupnosti v Italiji, vključno z odnosom matične države, usode ogroženih jezikov in kultur (gl. zlasti Perenič, Grdina 2024: 63; Perenič 2024: 7) je pri Pahorju prav tako prepoznavna tema(tika) pokrajine in prostora, točneje mesta Trst, in v tej zvezi njegovega (ne)svobodnega morja.

Igor Škamperle je v Pahorjevem pisanju identificiral naslednje tematske konstante: najprej veliko zavzetost za narodno identiteto, nato osebno izkušnjo uničevalnih taborišč in holokavsta in pa vprašanje ljubezni oz. erosa ter s tem povezanega iskanja višjega smisla. V okvirih ljubezenske tem(atik)e je obravnaval tudi pisateljovo izkušnjo narave, ki jo je kot krajino, a tudi kot višjo miselno-filozofsko prvino zelo cenil. V istem kontekstu je še posebej opozoril na element morja, kar je pričakovano, če upoštevamo, da je bil Pahor doma iz obmorskega Trsta, zatem pa še gore, kamor se je Pahor najraje podajal sam in ob tem razvi(ja)l tudi globlji stik z naravo.

2 Z vodo naplavljen in z vetrom nanesen plast sipkega peska.

Lahko bi govorili o specifični imaginaciji, ki jo imajo tako italijanski kakor slovenski literarni avtorji iz Trsta, v podobah, simbolih in asociacijah namreč, ko se konkretna krajevna danost v domišljiji preobrazi v višje simbolne pomene. Pri Pahorju sta prav tako estetsko visoko vrednotena morje, ali kar ves Mediteran, od Jadrana do Krete, ter gore in njihov svet na drugi strani. (Škamperle 2024: 31–33)

Izkaže se, da ima narava pri Borisu Pahorju tudi velik emotivni naboj. Pravzaprav je imel izrazito pozitiven odnos do dvojega, in sicer tržaškega morja in pa kraške zemlje, ki sta oba povezana s Trstom, kjer je prijokal na svet, kjer je bival, od koder je odhajal in se tja vračal, kjer je bil zlasti zaradi vztrajanja pri svoji slovenski identiteti zatiran in kjer se je neutrudno do konca upiral. Boštjan M. Turk (2024: 174) v omenjeni večavtorski znanstveni monografiji zapiše: »V izhodišču pisateljevega pogleda na svet stoji Trst. Trst, na eni strani odprt na Mediteran, na drugi pa, zgodovinsko in geografsko, v svoje zaledje, segajoče prek avstro-ogrskih časov vse do Dunaja.« Kot glavni in identitetni element Trsta pa je Pahor (2006: 107) morje ovekovečil takole: »Mesto z velikomestnim vrvežem in vsem. A mi imamo še nekaj: imamo morje! [...] Da, in gremo lahko iz ulice z vrvežem na plano in pred nami je tiha ravan, polna skrivnosti.«

3 Voda kot del literarne pokrajine

Kot element pokrajine in identitetna sestavina Trsta in tržaške identitete se morje pojavlja v romanu *Mesto v zalivu*, to pa zlasti tam, kjer Pahor opisuje razgled s Kontovelske rebri (1955: 147, 172), kjer je našel tudi svoje poslednje bivališče (prim. Perenič, Grdina 2024). V zbirki *Grmada v pristanu* omenja okraja Trstenjak in Barkovlje, ki sta bila nekoč del ribiškega predmestja (Pahor 2021: 62), medtem ko se v noveli *Brodolom* kot otrok trudi z opisovanjem potopa ladje v Jadranskem morju (prav tam: 89–90). Pahor (2023: 54) sam je potrdil, da je bil njegov prvi poskus pisanja povezan ravno z morjem.

Če v romanu *Parnik trobi nji* Pahor (2017: 140 sl.) nadvse natančno popisuje potovanje s tumero oz. parnikom, pa je v romanu *Zatemnitev*, ki se dogaja med drugo svetovno vojno, dogajanje umeščeno v ulice nad pristaniščem, kjer nudi tržaško okolje tudi pogled na morje. Vodna pokrajina je tudi Gardsko jezero, ob katerega bregu se sprehajata protagonista Luciana in Mirko, v romanu *Vila ob jezeru*. Ob pogledu na jezero (avtorsko zaznamovani) pripovedovalec aludira na dom in tudi morje, kajti kakor tu (ob Gardskem jezeru) »[v]es dan gledajo jezero in sonce«, tako »gledajo terase pod Kontovelom ves dan morje in sonce« (Pahor 1993: 45). Morje ga spremlja kot slovenskega fanta v italijanski vojaški obleki na afriškem pesku v kroniki *Nomadi brez oaze*; občuduje namreč bližino morja in njegove valove, pri čemer ga misel pelje domov, v Trst (prim. Perenič 2024).

V ladijskem dnevniku *Skarabej v srcu* pa je celo izhodišče pripovedi križarjenje po Sredozemlju, ki ga pisatelj opredeli kot prvo svobodno vožnjo po morju (Pahor 2022: 2). Vsebinsko dnevnika prepleta opisovanje raznih postojank na morskem poti z razmišljujočimi opisi

in spoznanji, ki povrh u izhajajo tudi iz premišljanja slovenske literarne in kulturne zgodovine. V zbirki novel *Na sipini*, ki je izšla pri Slovenski matici, pa je Ignacija Fridl Jarc (2024: 87) prepoznala zlasti pomen obmorskega toposa, »ki začenja in z zgodbo pod naslovom 'Na koncu pomola' tudi zaključuje zbirko«. Morje je v Pahorjevem opusu torej vseprisotno, pri čemer mu prav tako služi za vzporejanje doživetij, dogodkov, stvari (prim. prav tam: 91).

Zanimivo in značilno se zato v obdobju internacije in prisilnega bivanja v nemških koncentracijskih taboriških skozi oči pisatelja-pričevalca kaže odsotnost morja oz. vode kot vitalnega elementa. Omenimo Pahorjevo (2008b: 195) mednarodno najbolj prepoznavno delo, roman *Nekropola*, in v tej povezavi tudi vrnitev v Trst, v domače mesto in k morski gladini. Ob njem se namreč še vedno lahko vsaj za trenutek razveseli stika z morjem, kar poveže z nekakšnim opravičilom pokojnemu prijatelju: »[M]orebiti tudi ne bi zahteval od moje zvestobe, naj se ne razveselim plivkajoče vode pod skalami barkovljanskega brega« (prav tam: 56).

Morje in sploh naravo je Pahor občudoval vse svoje življenje. V avtobiografiji *Nikogaršnji sin*, ki jo je zasnoval z italijansko novinarko Cristino Battocletti, je svoj odnos do naravnih sil in razpetosti med morjem in hribi opisal takole: »Nedvomno sem človek, ki je povezan z morjem, a hkrati sem povezan tudi z gorami. Ta dvojnost izhaja iz ene same narave Trsta« (Pahor, Battocletti 2023: 63). Slovenski literarni zgodovinarke Urški Perenič pa v enem svojih zadnjih intervjujev zaupal naslednje:

Lahko rečem, da nisem pričakoval, da bom toliko let živel po vseh izkušnjah in boleznih. Večkrat v življenju sta me reševala moj čut in inventivni značaj. Tržačani smo inventivni, odprti, imamo vso prostost pred sabo, morje, ki je neskončno. Moj filozof je Heraklit [Mračni], ki je govoril, da vse teče, vse gre, *panta rei*; da noben človek ni naredil tega, kar eksistira, ampak je to zmeraj bilo, je in bo, toda nad tem božjim univerzumom je neka skrivnost; in da imamo nekaj, kar je beseda (*logos*), ki je izum človeka, kajti človek je izumitelj, in je to, kar človek čuti v svojem življenju, nekakšen univerzalni zakon govornice. Spinozov *Deus sive Natura* je Heraklit. To se pravi, božji univerzum je beseda narave, *logos* je beseda univerzuma. (Pahor, Perenič 2020)

4 V iskanju višjega smisla

Fridl Jarc (2024: 91) še izpostavlja, da je bila Pahorju zelo ljuba morska metaforika, saj pisatelj podobe, med katerimi našteva morje, ribe in ladje, uporablja v metaforičnem pomenu v vseh svojih pripovednih in dokumentarističnih delih. To mu omogoča preseči dožemanje morja samo kot dela pokrajine, zemljepisne enote, saj mu obenem predstavlja metafizični pojem. Povedno drugače: pisatelju Pahorju je morje več kot samo element pokrajine, predstavlja mu nekakšno okno v iskanju višjega smisla, in je obenem del človeka, ko pravi: »morje so pljuča, s katerimi dihamo« (Pahor 1955: 144).³

3 Fridl Jarc (2024: 87) podobno izpostavlja metafizični pomen neskončnosti morja pri zbirki *Na sipini*, in sicer: »Že v naslovu je poudarjena sipina, ki simbolizira brezoblično pretakanje, heraklitovsko premenjanje in spreminjanje položaja posameznika pod ojesi časa in ideologij.«

Tako npr. v romanu *Mesto v zalivu* s pomočjo morske metaforike ponazori ne samo težke življenjske preizkušnje, ampak zlasti nemoč pred oblastniki, ki pa so prikazani kot morski psi: »Nasrkati se vode in nato leči pod pašten in prisloniti hrbet k rjavemu toplemu zidu in pozabiti na morske pse in na some, ki strašijo pristan in kopalce« (Pahor 1955: 61).

Na morsko metaforiko naletimo tudi v *Nekropoli*, četudi v taborišču v Alzaciji vode ni na obzorju. Pahor (2008b: 57) subtilno opisuje občutke internirancev, ko ugotovijo, da se zavezniki približujejo, pri čemer se je v njih oz. vseh, ki so bili ujeti, »zbudil utrip, ki je bil podoben trepetu, vztrepetu ribe na suhem.« Stavbo v dolini pod taboriščem pa primerja s premcem: »prem[em] bele ladje, ki je bila neresnična v globeli med planinami, ki pa je bila hkrati tudi simbol odhoda in potovanja« (prav tam: 56).

Zanimivo pa v nosilni noveli zbirke *Grmada v pristanu* očeta primerja s kapetanom na ladji, ko pravi: »In tedaj je začel stari hitro hoditi tja in sem po sobi, razburjen kakor kapitan na ladji, ki se potaplja.« (Pahor 2021: 42)

Igor Škamperle v povezavi s Pahorjevim tematiziranjem narave odpira tudi vprašanje iskanja višjega smisla bivanja. Čeprav je širše poznana Pahorjeva agnostična drža, je nespregledljiv njegov odnos do presežnega, ki se mu še najbolj kaže v naravi, ki jo pisatelj občuduje in vidi v njej mogočno silo. Škamperle prepozna Pahorjevo čudenje in mu pripíše grško oznako *thaumatzein*, kar razloži kot čudenje nad skladanjem med naravo in svetom. Hkrati pa pri Pahorju prihaja do izraza tudi spoznanje o lastni »majhnosti in skromnosti človeka« (Škamperle 2024: 33).

V kontekstu iskanja višjega smisla (skozi vodni element) se nekoliko vrnimo še k Pahorjevi knjigi *Moje suhote in njihovi ljudje*, kjer se med vsem drugim spominja vojaških let v Afriki; podoba veličastnih morskih valov v avtorskem pripovedovalcu sproži dinamičen tok misli in odpira vrata v filozofsko premišljevanje. Razvidna pa je tudi dvojnost med naravo in človekom. Toda če se zadnji bori za materialne dobrine in sproža nesmiselne vojne, ima narava to moč, da je celo ob človeških grozotah, povsem indiferentna, če hočemo, ravnodušna. Opisano nasprotje med posameznikom, vojakom, ki je samo uboga igralna figura v veliki in kruti igri vojne, in naravo, natančneje Sredozemskim morjem, se odstira tudi v naslednjem odlomku, ki obenem kaže na nesmiselnost prizadevanj prvega, torej človeka in tudi njegovega bojevanja zoper nadmoč narave.

Kljub vojni napovedi mi namreč ni še nič skalilo vsakdanjega življenja v mestu, lopa na obali, zdaj določena za prehodne vojake, je čisto prazna, tako nihče ne moti mojega obnavljanja grške in rimske zgodovine književnosti [...] Kljub tem trpkim ugotovitvam pa vendar tudi zadovoljstvo ob silnem zlivanju mediteranskih valov na prod pred lopo: kakor da si namesto v sredo vojnih dogodkov znova in znova postavljen pred **skrivnost vesolja**, ki je toliko mogočnejša, ker jo sprejemaš v vodoravni legi na slamnjači, tako da bi te tista noč, če bi samo nekoliko bolj vzkipeala, lahko odplavila kot slamnico s površja zemlje... Seveda vtisi ležečega telesa, zato nekje razumljivi, a obenem naivni, ko pa majhnost in ranljivost človeškega bitja

sploh ne variira ob **nadmoči narave** in **veličini vesolja**. Hkrati lekcija skromnosti ob vsem dogajanju, ob evropskem spoprijemu iz pohlepa po posesti. (Pahor 2008a: 52)

Toda spoznanje o (nad)moči mediteranskih valov v nasprotju z nemočjo in majhnostjo človeka vendarle učinkuje tudi pomirjujoče. Pravzaprav bi lahko rekli, da morje pripovedovalcu, ki je brez dvomov avtorski, v negotovem zgodovinskem trenutku ponuja čas za premislek in mu je obenem dragocena lekcija skromnosti. Še en primer vodnega elementa, »osnovni vir življenja«, ki je zlasti povezava z domom, je zapisan takole:⁴

Zdaj je narava zelena, Pad pa, čeprav ne more zamenjati morja, daje mestu tisto posebno značilnost, ki jo imajo prebivališča ob vodi. Nekakšno prednost imajo, to pa ne samo zato, ker jim je bogato na razpolago **osnovni vir življenja, ki je večkrat tudi plovna pot in povezujoči element na daljavo**; ampak prav zaradi duha, ki ga je čutiti v pestrosti in vabljivosti ozračja, v nekakšni svojevrstni odprtosti, ki priključuje **razpoloženje prijetne domačnosti**. (Pahor 2008a: 68)

Po (do)končni vrnitvi v Trst in vnovični nastanitvi v zalivu rodnega mesta se je Pahorjeva težavna pot nadaljevala, saj je, povedano zelo na kratko, postal nasprotnik političnega režima v Jugoslaviji. Nadaljevalo pa se je v nekem smislu tudi njegovo ujetništvo, ki je drugačno od tistega zunaj rojstnega mesta, vendar zato nič manj težavno.

Morebiti je pripomba otročja, vendar menim, da biti ujetnik v rojstnem mestu, ki je mesto ob morju, je vsekakor drugačna ujetost kot tam, kjer te od rojstva ne spremlja obala in pred njo odprt horizont brez mej. Tesnobni občutek ob ločenosti od **morske sproščenosti** je še izrazi-tejši zaradi skoraj trideset teles, ki se gnetejo v nezadostnem prostoru. Seveda se motno razpoloženje umakne ob zaskrbljenosti glede nadaljnje usode, vendar ponoči, ko zajame tišina mozaik žimnic na podu, se nemoč upora proti nenaravni ujetosti spet priplazi ali se celo povezne nate, tako da niso samo sobne stene, ampak stavbni zidovi stranice velike rakve ob nesrečnem morju. (Pahor 2008a: 82)

V precej drugačnem življenjskem trenutku, nedvomno bolj sproščene, saj se dogaja med popotovanjem, Pahor občuduje moč narave in morje, ko se z ženo Radoslavo Premrl podata na pot z ladjo. Ugotavlja, da mu popolna predanost morju ponuja možnost še večjega občudovanja. Morje je tu označeno kot »element« v svetu narave in hkrati pojem filozofske biti:

4 V tem primeru v Cremoni. Morje pa je bilo podoba domačega kraja tudi v drugih vojaških postojankah v Afriki.

Za rojenega na morski obali bi morala biti zamenjava krova z ladijskim pravzaprav nekaj vsakdanjega, ko pa je prestop s kopnega na po morju potujoče vozilo nekaj naravnega. Vendar ima odhod na daljšo progo posebno privlačnost, ker gre za predanost **mogočnemu elementu, ki skriva globoki podvodni svet in se razteza v neizmerne daljave, zna pa tudi biti neukrotljivo silovit**. Tako, na primer, ko je plesala na njem kot orehova lupina skromna ladja Rdečega križa, ki nas je prevažala bolne in ranjene iz Bengazija v Neapelj januarja '41. (Pahor 2008a: 270)

5 Sklep

V ganljivem pismu slovenskemu tržaškemu velikanu se raziskovalka Pahorjeve književne republike, pisateljeva zaupnica in literarna zgodovinarica Urška Perenič med drugim spominja, kakor je bil Pahor, telesno ošibel, a bistrega in jasnega duha, ob njunem zadnjem srečanju na Kontovelski rebri s pogledom obrnjen proti zalivu rodnega mesta in morju:

Meni pa ni ušlo, da ste, čeprav ne vidite več, s telesom in pogledom obrnjeni proti mestu v zalivu, kamor sem se morala [...] kraljevsko ozreti, ko sem vas obiskala kdaj poprej. (Perenič, Grdina 2024: 198)

In kako je to vplivalo na njegov značaj:

Enkrat ste mi pripovedovali, kako da sta Vas v življenju večkrat reševala Vaš čut in inventivni značaj, kajti Tržačani ste inventivni in odprti, ker imate vso prostost pred sabo in morje, ki je brezkončno. (Perenič, Grdina 2024: 199)

Morje je pisatelju brez dvomov pomenilo veliko več kakor samo vodo. Postalo je simbol neskončnosti in s tem tudi preseganja človeškega. Morda pa bi lahko rekli, da je skozi valove Tržaškega zaliva iskal odgovore o človeku in njegovih mejah in prišel končno tudi do spoznanja transcendence.

Literatura

- FRIDL JARC, Ignacija, 2024: *Ta ocean, strašno odprt* – Boris Pahor in Slovenska matica. Urška Perenič, Igor Grdina (ur.): »*Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor*«. Ljubljana: Slovenska matica. 87–96.
- M. TURK, Boštjan, 2024: Primorsko stoletje. Urška Perenič, Igor Grdina (ur.): »*Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor*«. Ljubljana: Slovenska matica. 173–189.
- PAHOR, Boris, 1955: *Mesto v zalivu*. Koper: Lipa.
- PAHOR, Boris, 1993: *Vila ob jezeru*. Celje, Ljubljana, Maribor: Mohorjeva založba.
- PAHOR, Boris, 2006: *Trg Oberdan*. Ljubljana: Slovenska matica.
- PAHOR, Boris, 2008a: *Moje suhote in njihovi ljudje*. Ljubljana: Študentska založba.
- PAHOR, Boris, 2008b: *Nekropola*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PAHOR, Boris, 2017: *Parnik trobi nji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- PAHOR, Boris, 2022: *Skarabej v srcu*. Ljubljana: Kulturno umetniško društvo KUD KDO.
- PAHOR, Boris, 2023: *Grmada v pristanu*. Trst: Mladika.
- PAHOR, Boris, BATTOCLETTI, Cristina, 2023: *Nikogaršnji sin: Avtobiografija brez meja*. Prevedla Tadej Pahor in Edvin Dervišević. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PAHOR, Boris (v sodelovanju z Milo Orličevo), 2011: *Trikrat ne. Spomini svobodnega človeka*. Prevedla Marija Kacin. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PAHOR, Boris, PERENIČ, Urška, 2020: Boris Pahor ob svojem 107. rojstnem dnevu: Čutim potrebo, da se oglasim. *Delo*, 26. 8. 2020. Na spletu.
- PERENIČ, Urška, 2022: Na tržaškem naslovu. V poklon Borisu Pahorju (1913–2022): *Literatura* 34/372. 180–192.
- PERENIČ, Urška (ur.), 2024: »Jaz pa nikoli nisem sanjal«: *Opus Borisa Pahorja med življenjem in pisanjem*. Ljubljana, Trst: Slovenska matica, Založništvo tržaškega tiska.
- PERENIČ, Urška, GRDINA, Igor (ur.), 2024: »Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor«. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠKAMPERLE, Igor, 2024: Boris Pahor, literarni in osebni pričevalec 20. stoletja – Zagovornik demokratične družbe in vrednot slovenstva. Urška Perenič, Igor Grdina (ur.): »Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor«. Ljubljana: Slovenska matica. 27–34.